

NUTQ MADANIYATI VA TILNING TASVIRIY VOSITALARI

Lapasova Go'zal Unarboy qizi

Aytbayeva Jadra

*Toshkent Amaliy Fanlar Universiteti Boshlang'ich ta'lim nazariyasi va metodikasi kafedrası
o'qituvchisi*

*Toshkent Amaliy Fanlar Universiteti Pedagogika fakulteti Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 4-kurs
talabasi aytbaevaj540@gmail.com*

Annotatsiya: O'zbek tilida emotsional-ekspressivlikni hosil qilishda metafora, metonimiya, sinekdoxaning kuchli vositalar ekanligi ko'rsatilgan. Ulardan o'rinli foydalanish mazmunni kuchaytirishi, nutqni ta'sirchan qilishi misollar asosida ifodalangan. Bundan tashqari, so'zlarni ko'chma ma'nolarda qo'llash orqali ham nutqda emotsional-ekspressivlik hosil qilinishi bayon etilgan.

Kalit so'lar: tasviriy vosita, trop, epitet, uslubiy figura, o'xshatish, jonlantirish, metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik, mubolag'a va kichraytirish.

KIRISH

O'zbek tilida emotsional-ekspressivlikni hosil qilishda metafora, metonimiya, sinekdoxa kuchli uslubiy vositalardandir. Undan o'rinli foydalanish mazmunni kuchaytiradi, nutqning ta'sirini orttiradi, nutqqa jo'shqinlik baxsh etadi. O'zbek tilida so'zni ko'chma ma'noda qo'llash orqali ham emotsional-ekspressivlik hosil qilish mumkin. . So'zlovchi fikr ifodalash jarayonida narsa va hodisalarning turli xususiyat va belgilarini bo'rttirish, tinglovchida yanada aniqroq, ta'sirliroq tushuncha hosil qilish, shu bilan unda emotsional tuyg'u uyg'otish maqsadida so'zni ko'chma ma'noda qo'llaydi. Bunda predmet, jonivor va hodisalarga xos bo'lgan xususiyat – belgining insondagi shunga o'xshash belgi-xususiyatga, harakatga qiyoslaydi. Shunday qilib, ko'chma ma'noda ishlatilgan so'z uslubiy bo'yoq oladi va tinglovchida fikr obyekti haqida aniq tasavvur hosil qiladi. Masalan: toshyurak, «Lola»da ovqatlandik kabi.

Tilning tasviriy vositalari. So'zlovchi (ma'ruzachi, notiq, yozuvchi, muallif) fikrini tinglovchi (o'quvchi)ga ixcham va aniq, ta'sirchan va tushunarli yetkazib berishga urinadi.

Ko'pincha biror narsa, shaxs, joy belgi/xususiyatni tushunarli, aniq tasvirlab berish uchun uzun va birdan ortiq gaplardan foydalanishga to'g'ri keladi.

Bu esa so'zlovchini ham, tinglovchini ham qiynab qo'yishini his etgan sezgir so'zlovchi ayni shu fikrni boshqa vositalar (jumladan, o'xshatish, sifatlash, kinoya, allegoriya, ellipsis va h.k.) dan foydalangan holda lo'nda va aniq tushuntirishga erisha oladi. Bunday vositalar filologiya va ritorikada tasviriy vosita deyiladi.

Tasviriy vositalar ikkiga bo'linadi:

- a) troplar;
- b) figuralar.

Tasviriy vositalarni qo'llash so'zlovchidan ayrim fazilatlariga ega bo'lishni taqozo qiladi. Ular quyidagilar:

birinchidan, muallif (notiq yoki yozuvchi) tasviriy vositalarning tabiatini, xususiyatini yaxshi tushungan, u haqda zarur nazariy yoki amaliy bilimga ega bo'lishi kerak;

ikkinchidan, tasviriy vositalarni qollash me'yori (miqdori, o'rni, payti, tinglovchilarning xususiyatlari) ni bilish zarur.

Nuqtda ifodalilik va ta'sirchanlikka erishish maqsadida nomlar ko'chma ma'noda qollanilganda trop deyiladi. Ko'chma ma'noda qo'llash metafora, o'xshatish, sifatlash, metonimiya, sinekdoxa, mubolag'a, kichraytish, kinoya, allegoriya, jonlantirish, perifriza kabilar tropning turlaridir.

Uslubiy figuralar deb nutqni jonlilashtirish uchun qo'llangan takror, antiteza, gradatsiya, ellipsis, jim qolish, ritorik so'roq, bog'lovchisizlik, ko'p bog'lovchilik kabilarga aytiladi. Nutqda troplar.

Trop nutqda so'z yoki iboralarni ko'chma ma'noda ishlatish. Bir-biriga yaqin ikki tushunchani qiyoslash asosida so'zlarni ko'chma ma'noda qo'llash bilan trop hosil qilinadi. Troplarning turlari juda ko'p.

Epitet (sifatlash) grekcha so'z bo'lib, "izohlovchi" degan ma'noni anglatadi. Epitet badiiy aniqllovchidir. U oddiy aniqllovchilardan ekspressivlik hosil qilishi, ko'chma ma'noda ishlatilishi bilan farq qiladi. Ko'm-ko'k osmon birikmasidagi aniqllovchi oddiy aniqllovchi bo'lib, so'z o'z ma'nosida qollangan. Feruza osmon birikmasida esa aniqllovchi ko'chma ma'nodagi so'z bo'lib, u epitet deyiladi. Epitet ta'sirchan bo'ladi.

Masalan, H.Olimjon:

Men bir qora tunda tug'ildim,

Tug'ildimu shu on bo'g'ildim.

misralarida tun so'zi oldidan oddiy sifatlovchi qora so'zini keltiradi. Bunda qora so'zi o'zining "rang" ma'nosida emas, balki "og'ir", "mashaqqatli", "azobli" degan ma'nolarda qo'llanganligi uchun epitet bo'la olgan.

O'xshatish. Narsa va hodisalar o'rtasidagi o'xshashlikka asoslanib, ularning birining nomi orqali ikkinchisini ifodalash o'xshatish deyiladi. O'xshatish eng qadimiy va ko'p qo'llanadigan tasviriy vositalardan. Buxoroda gul kabi bir qiz yashaydi.

Uning ismi - Shahlo. Bunda kishi gulga o'xshatilgan.

O'xshatish to'rt asosiy qismdan tarkib topadi:

- 1) O'xshatilgan narsa (gul);
- 2) O'xshagan narsa (kishi);
- 3) O'xshatish asosi (go'zallik);
- 4) O'xshatish vositasi (kabi so'zi).

Metafora. Metafora so'zi yunoncha (metaphora) bo'lib, "ko'chirish", "ko'chirma" demakdir. Biror predmet, belgi yoki harakatning boshqasiga tashqi o'xshashligi asosida ma'no ko'chishi metafora deyiladi.

Bunda predmetning rangi, shakli, harakat-holati, xususiyati, o'rni va paytga munosabati jihatidan o'xshashligiga asoslaniladi. Masalan, choynakning jo'mragi odamning burniga, dengizning quruqlikka suqulib kirgan joyi odamning qo'ltig'iga o'xshatiladi.

Metafora ko'proq odam tana a'zosi nomiga (bosh, yuz, burun, og'iz, quloq, til, oyoq); kiyim qismiga (etak, yoqa); hayvon, parranda yoki hasharotning biror a'zosi nomi (qanot, dumi) kabilarga o'xshatib hosil qilinadi.

Otlanmoq ilgari “otga minib biron joyga borish” ma’nosida ishlatilgan (albatta, ot minganlik tasavvur qilingan), hozir xoh otda, xoh piyoda, xoh mashinada bo’lsin - “biror joyga jo’nash” ma’nosi tushuniladi. Bunda harakatning tashqi o’xshashligi mavjud.

Narsa va hodisa orasidagi o’xshashlik quyidagicha bo’lishi mumkin:

- 1) shakliy o’xshashlik: odamning qulog’i - qozonning qulog’i, qush uchdi - odam uchdi;
- 2) joylashish o’xshashligi: itning dumi-samolyotning dumi, qo’shni odam-qo’shni dala;
- 3) mazmunan o’xshashlik: tomdan yiqilmoq-imtihondan yiqilmoq, sovuq havo-sovuq xabar, qaynoq suv-qaynoq liniya, achchiq o’t-achchiq sovuq, tomdan tushmoq-mansabdan tushmoq, odam o’tirdi-fabrika o’tirdi, akkumulator o’tirdi.

Metaforaga juda yaqin bir vosita o’xshatish bo’lib, ular yordamida shaxs, predmet bir-biriga yaqinlashtiriladi, qiyos qilinadi. Unda -dek, -day, go’yo, yanglig’, singari, xuddi kabi o’xshatish vositasidan 70 foydalaniladi: Bahor kelinchakdek yasanib keldi. Ulug’bek - misoli oftob. Nutq jarayonida metaforadan o’rinli foydalanganda so’zlovchining badiiy-estetik qobiliyati namoyon bo’lib, nutq ta’sirchan, jozibali chiqadi.

Nutqqa obrazlilik, bo’yoqdorlik berish niyatida narsa va hodisalar o’rtasidagi o’xshashlikka asoslanib, so’z yoki iboralami ko’chma ma’noda ishlatish metaforadir. Masalan, kishi umrining yoshligini “g’uncha”, yigitlik davrini “gul” so’zlari, o’rta yosh davrini “meva” so’zlari bilan ifodalash mumkin.

Metaforani yashirin o’xshatish deyish ham mumkin. Chunki metaforada ham, o’xshatishda ham, asosan biror narsa yoki hodisa boshqasi bilan qiyos qilinadi - o’xshatiladi. Ammo ular farqlanadi. o’xshatishda o’xshatish vositasi mavjud bo’ladi. Metaforada bu vosita ishtirok etmaydi. Yuqoridagi gapni Buxoroda bir gul yashaydi shaklida bersak, o’xshatish emas, metafora vujudga keladi.

Misollar:

1. Mard bobolar avlodidan bahodir! Arslon kuchi bilan to’lsin har tomir. O’q yomg’irin, o’lim do(lin yog’dirib, Qong’ir itlar galasini toza qir (Oybek).
2. Mard yigitga maydon degan ne g’amdir! Tulkilarni sirtlon bo’lib quvmasak, Onamizning oppoq suti haromdir (K. Yashin).
3. Bor, lochinim, bor, shunqorim, yaxshi bor! Bor, arslonim, iftixorim, yaxshi bor! (Uyg’un).

Vazifadoshlik Narsa va hodisa orasidagi vazifaviy o’xshashlik asosida birining nomini ikkinchisiga ko’chirish vazifadoshlik asosida ma’no ko’chirish deyiladi. Vazifaviy ko’chirish ham o’xshashlikka asoslanadi. Bu jihatdan u metaforaga yaqin turadi. Farq shundaki, vazifaviy ko’chirishda tashqi ko’rinish o’xshashligi emas, balki vazifa o’xshashligi hisobga olinadi. Masalan, qush tanasining uchish uchun xizmat qiladigan a’zosi qanot deb ataladi. O’xshash harakatni bajaruvchi samolyot qismi ham shunday nomlanadi. Tugma yaktakning oldini tugib yopuvchi bog’ich nomi bo’lgan. Hozir shu vazifani bajaradigan odatda aylana tutqich ham tugma deyiladi. Vazifadoshlik asosida ma’no ko’chishi faqat ot turkumida uchraydi.

Metonimiya. Metonimiya so’zi yunoncha metonimia - “yangi nom qo’yish”, “nomni o’zgartirish”, “qayta nomlash” demakdir. Makon va zamondagi o’zaro bog’liqligi asosida bir narsa va hodisaning nomini ikkinchiga ko’chirish - metonimiya. Metonimiyada biror

predmet xususiyati yoki voqea-hodisaning nomini aytganda shunga o'zaro bog'liq bo'lgan ikkinchisi anglashiladi. Bunda o'xshashlik nazarda tutilmaydi. Boshqacha aytganda, ikkita bir-biriga bog'liq predmet, belgi, holatning birining nomi tejamkorlik natijasida tushiriladi.

Metonimiya turli ko'rinishda bo'ladi:

1) o'ringa munosabatiga ko'ra: birstakan (suv) ichdim, bir tarelka (ovqat) yedim, qishloq uyquda;

2) vaqtga ko'ra: o'nga (yosh) kirdim, yarim yillik (imtihon) topshirildi;

3) muallif va asar orasidagi munosabatga ko'ra: Pushkinni (asar) o'qidim va hokazo.

Metonimiya asosidagi ko'chma ma'no - fikrni lo'nda va ta'sirchan bayon qilish vositasi.

Misollar:

1. Darsdan keyin A.Qodiriyni so'rab olish umidida sinfdan og'aynim bilan birga ularnikiga bordim (O.Yoqubov).

2. Uning perosi qasos o'ti bilan yonardi (A.N.Tolstoy). 3. Mazkur gaplarning hammasi ustoz S.Ayniy qalamiga tegishli.

Sinekdoxa. Sinekdoxa yunoncha synecdoche so'zidan olingan bo'lib, "birga anglash" demakdir. Qism bilan butun munosabati asosida ma'no ko'chirish sinekdoxa usulidir. Sinekdoxa metonimiyaning bir ko'rinishi deb ham yuritiladi. Ammo undan farqli ravishda sinekdoxada miqdoriy tavsifga asoslaniladi. Masalan, bosh, oyoq so'zi (ya'ni, qism) orqali hayvon (ya'ni, butun) tushuniladi. Yurak, tirnoq so'zi (ya'ni, qism) orqali odam (ya'ni, butun) anglashiladi. Sinekdoxada butun orqali qism ham anglashishi mumkin. Masalan, Besh qo'l barobar emas gapida qo'l (ya'ni butun) so'zi orqali barmoq so'zining ma'nosi anglashilmoqda. Nikolay zamonida ostonam tuyoq ko'rmagan (Oyb.) gapida qism (tuyoq) orqali butun (mol) ifodalanayotir. Misollar:

1. Eshikka kiring, aka, choy-poy ichib keting S.Ahmad).

2. Kalning nimasi bor-temirdan tarog'i bor (Maqol).

3. - N nima? - dedi mo'ylov tutoqib. - Nima deyaptilar, akasi o'rgilsin (O.Yoqubov).

4. "Soqol" go'yo Akramning o'ylarini tasdiqlaganday... o'zbek qizlarining qirq kokillarini, uyatchan tabassumlarini maqtardi (O.Yoqubov)

Mubolag'a va kichraytish. Mubolag'a so'zi "bo'rttirib ko'rsatish", "mahobatli qilish" ma'nosini bildiradi. Ayrim adabiyotlarda bu atama o'rnida giperbola atamasi ham ishlatiladi. Kichraytish deb narsa va hodisalarni o'z holatiga nisbatan haddan tashqari kichraytirib tasvirlanishiga aytiladi. "Kichraytish" o'rnida litota (grekcha "soddalik"), metozis, tafrit atamaları ham ishlatiladi. Mubolag'a va litota aks ma'nolarga ega. Har ikkalasi ham ko'chma ma'noga asoslanadi. Mubolag'aga misollar:

1. Birov bolasini yo'qotib shaydo, Birov judo bo'lgan qarindoshlardan. Yuzlarcha dengizlar bolardi paydo, Ota-onalarda oqqan yoshlardan (H.Olimjon).

2. Uzoq yillarda qora chashmangdan Oqqan siyohlarni o'lchasa agar, Qo'llasam klassik mubolag'a men, Der edim, teng kelar Qora dengizga! (M.Shayxzoda). Kichraytirishga misollar:

1. Bu so'zning ma'nosi shu qadar teran, Dengizlar bir ho'plam uning qoshida (Uyg'un).

2. Oldimda yer sharin suvrati turar, salmog'i Quvaning anoricha bor (A.Oripov).

3. Agar muhabbat shunday kezlarda to'kiladigan ko'z yoshi bilan o'lchansa, yuzta Shirin-u, yuzta Laylining muhabbati bunikiga urvoq ham bo'lmas edi (AQahhor)

XULOSA

Demak, til tasviriy vositalarining nutq madaniyatidagi o'rni va ahamiyati juda katta. O'zbek tilida nutqni to'g'ri, aniq, ta'sirchan, ifodali va mazmunli bayon qilishda metafora, metonimiya, sinekdoxa, so'zni kochma ma'noda qo'llash muhim o'rin tutadi. Ular nutq mazmunini kuchaytirib, uni tinglovchiga tushinarli holda yetkazishda kuchli uslubiy vositalardan hisoblanadi. Shuningdek, maqol-matal va hikmatli so'zlar bayon qilinayotgan fikrning gultoji bo'lib, so'zlovchining nutqini o'tkir va ta'sirli qiladi, badiiy ko'rkini oshiradi. Ularda chuqur mazmun, falsafiy mushohadaga boy xulosalari, asr-asrlarga teppa-teng daxldor bo'lgan qimmatbaho fikr xazinalari gavdalanadi.

Maqollar, matal va hikmatli so'zlar ijtimoiy hayotning barcha jabhalariga aloqador bo'lib, ularni o'z o'rnida ishlatmoq darkor.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

Abdullayev A. O'zbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi. – Toshkent: Fan, 1983.

2. Nu'monov T., Saidova M., Boboxonova D. Maqol va hikmatlar ona tilimiz duru javohirlaridir. – Namangan, 2003.

3. Begmatov E., Mamatov A. Adabiy norma nazariyasi. 1-qism. - Toshkent: "Navro'z", 1997.

4. Mahmudov N. O'qituvchining nutqi madaniyati. - Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.

5. Karnegi D. O'z-o'ziga ishonch hosil qilish va omma oldida so'zlash san'ati. - Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2010.

6. Rasulov R. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. - Toshkent: "O'zbekiston", 2009.

7. Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. - Toshkent: "O'qituvchi", 1992.

8. www.ziyo.net